

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Факультет географії, туризму та історії
Кафедра історії

«Допущено до захисту»

Завідувач кафедри

Печеніна Н. А.

«___» _____ 20__ р.

Реєстраційний № _____

«___» _____ 20__ р.

Дослідження історії військових поселень на Криворіжжі
здобувачами середньої освіти

Кваліфікаційна робота магістрантки
групи ЗІСм-22

ступінь вищої освіти: магістр
спеціальності 014.03

Середня освіта (історія)

Атамась Наталії Степанівни

Керівник: кандидат філософських наук,
старший викладач кафедри історії

Панафідін Ігор Олексійович,

Оцінка:

Національна шкала _____

Шкала ECTS _____ Кількість балів _____

Голова ЕК _____

Члени ЕК _____

_____

_____

ЗАПЕВНЕННЯ

Я, Атамась Наталія, розумію і підтримую політику Криворізького державного педагогічного університету з академічної доброчесності. Запевняю, що ця кваліфікаційна робота виконана самостійно, не містить академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації. Я не надавала і не одержувала недозволену допомогу під час підготовки цієї роботи. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають покликання на відповідне джерело.

Із чинним Положенням про запобігання та виявлення академічного плагіату в роботах здобувачів вищої освіти Криворізького державного педагогічного університету ознайомена. Чітко усвідомлюю, що в разі виявлення у кваліфікаційній роботі порушення академічної доброчесності робота не допускається до захисту або оцінюється незадовільно.

Атамась Наталія

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ НА КРИВОРІЖЖІ	8
1.1. Теоретичні засади дослідження проблеми військових поселень на Криворіжжі	8
1.2. Джерела з історії військових поселень на Криворіжжі	10
1.3. Історіографія проблеми військових поселень на Криворіжжі	15
Висновки до 1 розділу	17
РОЗДІЛ 2. ВІЙСЬКОВІ ПОСЕЛЕННЯ НА КРИВОРІЖЖІ	19
2.1. Створення військових поселень на Криворіжжі	19
2.2. Ліквідація військових поселень на Криворіжжі	
Висновки до 2 розділу	26
РОЗДІЛ 3 ДОСЛІДНИЦЬКА РОБОТА ЩОДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ НА У ШКІЛЬНІЙ ІСТОРИЧНІЙ ОСВІТІ	28
3.1. Вивчення історії військових поселень в шкільному курсі історії.	28
3.2. Методика викладання теми історії військових поселень на Криворіжжі в шкільному курсі історії	35
Висновки до 3 розділу	38
ВИСНОВКИ	40
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	43
ДОДАТКИ	47

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ДАХО – Державний архів Херсонської області,

ДАОО – Державний архів Одеської області,

ПСЗРИ – Полное собрание законов Российской империи

ВСТУП

Актуальність теми. Історія українських збройних сил є надзвичайно важливою галуззю історичної науки, оскільки вона відображає розвиток суспільства України, його політичні та соціальні трансформації, рівень технологічного прогресу та різноманітність культурних аспектів людської цивілізації.

На початку XIX століття Кривий Ріг, що був військовою козацькою слободою був перетворений на військове поселення. Історичний аналіз подій, що відбувались у цей історичний період у Кривому Розі майже відсутній. Науковий розгляд проблеми історії військових поселень та використання його у шкільній практиці дозволило б більш повно та комплексно розглянути перипетії бурхливого розвитку нашого регіону, а також розкрити різні аспекти військової та цивільної діяльності криворіжців в даний період, сформувати у учнів уявлення про історію Криворіжжя, пов'язати його з козацьким минулим, сформувати патріотичні почуття на виховному заході.

Мета кваліфікаційної роботи полягає у тому, щоб на основі опрацювання джерел і літератури визначити методику вивчення теми історії військових поселень на Криворіжжі в шкільному курсі історії.

Мета кваліфікаційної роботи передбачає вирішення дослідницьких завдань:

- охарактеризувати теоретичні засади дослідження проблеми військових поселень на Криворіжжі;
- проаналізувати джерела з історії військових поселень на Криворіжжі;
- дослідити створення військових поселень на Криворіжжі;
- визначити методику вивчення теми історії військових поселень на Криворіжжі в шкільному курсі історії.

Об'єктом дослідження виступає історія військових поселень на Криворіжжі та процес вивчення цієї проблеми в системі середньої освіти.

Предмет дослідження є методика вивчення теми історії військових поселень на Криворіжжі в шкільному курсі історії.

Хронологічні межі дослідження – перша половина XIX століття.

Географічні межі - окреслені територіями басейну річок Саксагань та Інгулець.

Наукова новизна дослідження полягає в наступному:

- на основі матеріалів істориків та краєзнавців, а також історичних праць розкрито питання, пов'язані з діяльністю військових поселень на Криворіжжі

- висвітлюється питання методики вивчення теми історії військових поселень на Криворіжжі в шкільному курсі історії..

Для досягнення мети та вирішення поставлених завдання, нами були використані такі методи **дослідження**:

I) загальнонаукові методи:

- 1) гіпотетико-дедуктивний метод,
- 2) критичний метод,
- 3) герменевтичний метод,

II) історичні:

- 1) історико-генетичний,
- 2) історико-порівняльний,
- 3) історико-типологічний.

III) Міждисциплінарні та специфічно наукові:

- 1) метод картографічного моделювання з використанням геоінформаційних систем (ГІС).

Практичне значення дослідження полягає в тому, що результати роботи можуть бути використані при підготовці уроків з історії Криворіжжя.

Апробація результатів дослідження: не було.

Публікації за результатами дослідження: не було.

Структура роботи: кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, восьми підрозділів, висновків до розділів та загальних висновків, списку використаних джерел та літератури.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ НА КРИВОРІЖЖІ

1.1. Теоретичні засади дослідження проблеми військових поселень на Криворіжжі

Методологічною основою нашого дослідження послужили загальнонаукові принципи, які дозволили нам здійснити у повній мірі дослідження:

I) Принцип історизму полягає у нашому дослідженні історії військових поселень на Криворіжжі та виявленні тенденцій та закономірностей їх розвитку. Дослідження військових поселень на Криворіжжі стало можливим тільки при розумінні їхньої генези, як результату попереднього розвитку. Тому використання принципу історизму дозволяє розглядати систему військових поселень на Криворіжжі в конкретних історичних умовах.

II) Принцип детермінізму в нашому дослідженні проявився у розгляді обумовленості історичних явищ і процесів, таких як:

- 1) організація військових поселень в Російській імперії, зокрема на Криворіжжі,
- 2) ліквідації українського козацтва, яке продовжувало існувати і зберігати традиції українського війська,
- 3) збройний опір українського козацтва процесу перетворенню їх на військових поселенців.

III) Принцип системності в нашому дослідженні проявився як вимога до історичного дослідження, яка передбачає розгляд об'єкту вивчення в нашому дослідженні це військові поселення на Криворіжжі як складова державно організованої системи військових поселень Російської імперії.

В ході магістерського дослідження застосовувались різні методи:

- I) Загальнонаукові:

1) Гіпотетико-дедуктивний метод використовувався для реконструкції подій історії з історії Кривого Рогу, він дозволив нам розглянути і реконструювати те, що відбувалось у Кривому Розі у першій половині XIX ст., коли з ініціативи російського царя Олександра I (1777-1825) на території його імперії почали з'являтися військові поселення.

2) Критичний метод в нашому дослідженні дозволив поглянути на проблему військових поселень на Криворіжжі як на інструмент «примусу влади» і засіб для репресій проти волелюбного козацтва і переосмислити раніше написані наукові дослідження.

3) Герменевтичний метод проявився в нашій роботі як інструмент, що допоміг обробити джерельну та історіографічну традицію дослідження проблеми військових поселень на Криворіжжі.

II) Історичні:

1) Історико-генетичний метод – за допомогою цього методу нам довелось послідовно розкрити ряд властивостей процесу розвитку військових поселень на Криворіжжі і дозволив в найбільшій мірі наблизитися до відтворення реальної історії нашого регіону в нашій роботі.

2) Порівняльно-історичний метод дослідження дозволив шляхом порівняння військового поселення Кривий Ріг з іншими подібними поселеннями – встановити схожість і відмінність між ним в процесі їх розвитку та занепаду.

3) Історико-типологічний метод проявився в нашому дослідженні як інструмент для типологізації процесів, що переживало Криворіжжя.

4) Генеалогічний метод дозволив нам простежити біографії офіцерів, які перебували на службі у військових поселеннях.

III) Міждисциплінарні та специфічно наукові:

1) метод картографічного моделювання з використанням геоінформаційних систем (ГІС). У процесі дослідження вивчено документи територіального планування військових поселень на Криворіжжі та

проаналізовані картографічні джерела, що подаються у статистичних матеріалах з історії Криворіжжя.

Отже, теоретико-методологічний комплекс нашого магістерського дослідження дозволив об'єктивно та неупереджено використати весь набір потрібних нам методів та принципів для дослідження проблеми військових поселень на Криворіжжі.

1.2. Джерела з історії військових поселень на Криворіжжі

Історія військових поселень на Криворіжжі зосереджена в різних архівах. Зокрема величезну генеалогічну та наукову цінність для вивчення цієї проблеми представляють фонди Державного архіву Одеської області, а саме фонд за № 37, опису № 3, справа за № 927 (1847 рік), де знаходиться «Метрична книга церков Новоросійських військових поселень, а саме з 9 по 12 кавалерійських округів Єлисаветградського повіту де зосереджено наступні документи по таким селищам:

- 1) Кривий Ріг,
- 2) Новомиколаївка,
- 3) Бузький Уланський полк,
- 4) Нова Одеса,
- 5) Троїцьке,
- 6) Щербаневка,
- 7) Білоусівка,
- 8) Касперівка,
- 9) Новопетровська».

Також, широкий спектр джерел представлений військовим міністерством Російської імперії, яке регулювало діяльність військових поселень:

- 1) «Образование Департамента военных поселений», де пояснюються головні ідеї російського уряду про діяльність і призначення військових поселень [11].

2) «Отчеты по военным поселениям» за різні роки, зокрема за 1822 та за 1826 роки, що показують проблеми впровадження системи військових поселень в Російській імперії [12; 13],

3) «Проект учреждения о военном поселении регулярной кавалерии», документи, які регулювали утворення кіннотних частин в системі військових поселень [14].

4) «Проект учреждения о военном поселении пехоты» документи, які регулювали утворення піхотних частин в системі військових поселень, Цінність їх полягає в тому, що вони демонструють специфіку утворення військових поселень, які відрізнялась від утворення кіннотних військових поселень [15]

5) «Положение о военном поселении регулярной кавалерии» документи впровадження кіннотних військових поселень на Україні [16].

Таким чином, ці документи дозволяють нам уявити характер діяльності військових поселень і розглянути такі аспекти їхнього життя:

1) Внутрішнє управління та структуру військових поселень на Криворіжжі.

2) Соціальну та економічну діяльність військових поселень на Криворіжжі.

3) Культурне та релігійне життя в поселеннях.

Матеріали про створення, розвиток та скасування військових поселень на Криворіжжі містяться у наступних імператорських наказах «Повного зводу законів російської імперії»:

1) «Именной указ, объявленный в приказе Начальником Главного Штаба. Об именовании Украинской казачей дивизии Украинскою уланскою», цей документ яскраво свідчить про наміри російського уряду перетворити волелюбне українське козацтво на регулярну російську кіннотну частину – уланів [6, с. 1037].

2) «Именной указ, Данный Начальнику Главного Штаба. О разделении остальных двух полков Украинской уланской дивизии на четыре», – даний документ свідчить про наміри російського уряду розширити військові поселення на Україні і залучити до створення українське козацтво, яке перебувало у стані вільних поселян [7, с. 953].

3) «Именной указ, Данный Начальнику Главного Штаба. О сформировании Бугской уланской дивизии», – даний документ свідчить про процес перетворення бузьких козаків на військових поселенців [8, с. 100-101].

4) Именной указ, данный министру финансов об исключении из казенных именных, назначенных в состав Военного поселения, некоторых селений, находящихся в Херсонской губернии», – даний документ свідчить про ліквідацію військових поселень на Криворіжжі [9, с. 167-169].

5) «Именной указ, объявленный Инспектору резервной кавалерии Управляющим Военным министерством. О присоединении к 9 округу Новороссийского военного поселения казенных селений: Лозоватки, Костромского, Вшивого, с переименованием сего последнего в Покровское, и образовании при этом округе волости», – даний документ свідчить про включення поселень, що межують з Криворіжжям в систему військових поселень [10, с. 167-169].

Таким чином, наявні джерела дозволяють нам поступово розібратись з надзвичайно важливими аспектами історії військових поселень на Криворіжжі. В тому числі проаналізувати:

1) Процес перетворення Бузького козацького війська на Бузьку уланську дивізію, що супроводжувався збройними виступами козаків, які не хотіли участі «кріпаків-пахарів зі зброєю».

2) Розширення територій та земель військових поселень, що перетворював військових слобожан на кріпаків-солдат, закріплених за певною територією.

3) Переведення державних селян на становище військових поселенців, функціонування військових поселень як господарсько-військових одиниць, інтегрованих в економіку Російської імперії та ліквідацію їх як нерентабельних господарств та небоєздатних військових одиниць.

Велику цінність представляють також збірники наказів: «Приказы по чинам военным», так як по ним можна простежити військову кар'єру офіцерів, що проходили службу у різних підрозділах.

Так за даними відомого краєзнавця та історика О.Мельника, у містечку Кривий Ріг розташовувалися 3-й і 4-й взводи 3-го ескадрону Бузького уланського полку, якими у 30-х роках ХІХ-го ст. – командував ротмістр Соболевський [23, с. 199].

Якщо проаналізувати ці накази, то можна відзначити, що по кіннотним частинам Російської імперії значиться лише один ротмістр Соболевський. Інші служили або в піхоті, або в артилерії, або у військових училищах і повинні були пройти по «службових сходах» як мінімум декілька років для отримання військового звання «ротмістр», що відповідає військовому чину «капітан» в сучасній українській армії.

Отже, в наказах за 1833 рік фігурує лише один ротмістр Соболевський по кавалерійській службі, (інші служили або в піхотних або єгерських полках), який наказом імператора від 4 січня 1833 був направлений в Польський уланський полк з Татарського уланського полку [3, с. 4]. 17 січня 1833 ротмістр Соболевський вже імператорським наказом звільняється від служби за сімейними обставинами [3, с. 35]. 31 березня 1833 року наказом імператора Миколи I (1796-1855) ротмістр Соболевський направляється в Бузький уланський полк [3, с. 35].

Станом на 5 вересня 1835 року штаб-ротмістр Соболевський служив вже в Оренбурзькому уланському полку і був направлений на підвищення в Ризький драгунський полк з перейменуванням в капітани [4]. Що відбулось з ним і чому був переведений в інший полк невідомо. Можливим поясненням, на думку С.М. Довгорученко було те, що була знищена кам'яна церква у

Кривому Розі, яке відбулось внаслідок можливого вибуху боєприпасів, що зберігалися у військовому поселенні [19, с. 49].

Переведення в інший полк, а потім служба в інвалідній команді унаслідок аварії, могла бути долею ротмістра Соболевського. Так, в наказі імператора Миколи I-ого від 19 квітня 1837 року згадується капітан Соболевський, якого підвищують до військового звання «майор» в етапній інвалідній команді [6].

Таким чином, дані збірники документів можуть суттєво прояснити ситуацію з особистостями, які творили історію в нашому регіоні.

Згідно «Статистическому атласу 4-х последних округов Новороссийского и 5-ти округов Киевского и Подольского военных поселений. За 1840 год» військове поселення Кривий Ріг знаходилось у 9-ому кавалерійському окрузі Новоросійського військового поселення, куди були включені 3 волості:

I) волость:

- 1) Новий Буг,
- 2) Березовка,
- 3) Устинівка,
- 4) Казанка,

II) волость:

- 1) Володимирівка,
- 2) Мам'ївка,
- 3) Шестерня,
- 4) Новокурське

III) волость:

- 1) Широке,
- 2) Кривий Ріг [17].

Таким чином, можна зазначити, що Кривий Ріг знаходився в 3 волості 9-ого округу військових поселень. Цікавим фактом є те, що селище Широке було центром волості, там розміщався штаб.

Велику наукову цінність представляють систематизовані і аналітично структуровані українською дослідницею В.Л. Цубенко «Документи з історії військових поселень України», де описуються також документи 9 округу, зокрема 3 волость військових поселень – Кривий Ріг та Широке [43].

Таким чином, комплекс джерел у нашому дослідженні представлений:

- 1) Імператорськими наказами з «Повного зібрання законів російської імперії»,
- 2) Збірники наказів по різних військовим чинам та званням, де можна простежити військову кар'єру будь-якого офіцера,
- 3) Збірниками наказів по різних видам військових поселень: кіннотним та піхотним, де описується уклад життя та господарські функції поселень,
- 4) Статистичним описами військових поселень та Російської імперії за різні роки, що дають можливість простежити динаміку росту та занепаду військових поселень на Криворіжжі.

1.3. Історіографія проблеми військових поселень на Криворіжжі

Історіографія досліджень історії проблеми військових поселень на Криворіжжі є не дуже дослідженою, її можна розподілити за двома групами історичних досліджень:

- 1) Праці, що відносяться до проблеми військових поселень,
- 2) Праці, що стосуються історії військових поселень Криворіжжя.

Представляє велику цікавість робота відомої дослідниці О.Б. Бачинської «Козацтво в «післякозацьку добу» української історії (кінець XVIII-XIX ст.)», де в окремих аналітичних екскурсах розглянуті аспекти існування козацтва після знищення останньої Запорізької Січі. Головна ідея авторки полягає в тому, що козацтво намагалось зберігати свою сутність в умовах жорсткої трансформації козацтва як явища [18].

Наукова праця Олексія Паталахи «Станиці над Бугом. Історія Бузького козацького війська 1769-1817 рр.» є вдалою спробою автора описати виникнення Бузького козацького війська, його діяльності, та перетворення на регулярну кіннотну частину Російської імперії – Бузьку уланську дивізію. Доволі цікавим є описи автора військової уніформи бузьких козаків, їх озброєння і спорядження, що створює беззаперечну наукову цінність для досліджень історії військових поселень [27].

Також представляє велику цікавість – стаття українського дослідника О. В. Чорного «Повстання Бузького козачого війська 1817 року», в якій автор аналізує причини повстання козаків та описує репресивні заходи злочинного російського уряду проти нього [32].

Актуальною статтею про систему військових поселень і боротьбу проти них місцевого населення є робота української дослідниці В.Л. Цубенко «Боротьба Бузького козацького війська проти військових поселень кавалерії (1817-1818) рр.», в якому подається широкий аналіз процесу боротьби козацтва проти зловживань владою уряду і характеризується процес збройної боротьби проти царату [43].

Також велику цінність представляють робота українських дослідників Ковалевої О. Ф. та Чистова В. П. «Очерки истории культуры Южного Прибужья: (от истоков до начала XX века)», в якій дуже вдало показується процес становлення військових поселень, зокрема і в нашому регіоні. Також описується уклад життя та господарська специфіка військових поселень, аналізуються різні документи тієї епохи [20].

Працями, що присвячені науковій проблемі військового поселення Кривий Ріг – є наукові статті О. Мельника:

- 1) «Військова слобода Кривий Ріг», в якій ґрунтовно на основі джерел показується статус поселення Кривий Ріг від виникнення його як козацької слободи, а потім перетворення його у військову слободу [22],

2) «Військове поселення», стаття ґрунтовно розкриває специфіку військових поселень на Криворіжжі, зокрема аналізуються внутрішній уклад життя, господарська діяльність, подаються різні аналітичні дані стосовно цих поселень [23].

3) «Військове поселення Кривий Ріг» присвячена безпосередньо військовому поселенню Кривий Ріг, аналітично розкриваються етапи перетворення військової слободи на військове поселення та процес його ліквідації [24].

Також певним здобутком на тему військових поселень є магістерська робота Довгорученко С.М. «Бузьке козацьке військо на Криворіжжі (на матеріалах Криворізького міського історико-краєзнавчого музею)», в якій автор намагався показати процес перетворення бузького козацтва на військових поселенців і пов'язати ці події з нашим регіоном [19].

Висновки до I розділу

Таким чином, в ході нашого магістерського дослідження можемо відзначити наступне:

I) Нашою теоретико-методологічною базою дослідження стали:

- 1) принцип історизму,
- 2) принцип детермінізму,
- 3) принцип системності,

які дозволили розглянути історію військових поселень на Криворіжжі об'єктивно. Набір методів як загальнонаукових, історичних і міждисциплінарних сприяв глибокому та комплексному дослідженню даної проблеми.

II) Стан джерельної бази проблеми військових поселень на Криворіжжі є доволі глибоким і представляє комплекс різних джерел:

- 1) архівні документи з фонду ДАОО,
- 2) статистичні описи військових поселень,

3) накази по військам та Повне зібрання законів Російської імперії (ПСЗРИ) та інші.

III) Історіографія військових поселень представлена:

1) Працями, що відносяться до проблеми військових поселень: О.Б. Бачинської, Ковалевої О. Ф. та Чистова В. П., О. Паталахи, О. В. Чорного, В.Л. Цубенко, що представляють нову парадигму української історії, не заангажованої і об'єктивної, яка розкриває ганебне явище в історії українського козацтва: знищення козацтва шляхом створення військових поселень і перетворення козаків у військових кріпаків.

3) Праці, що стосуються історії військових поселень Кривий Ріг. О. О. Мельника та С.М. Довгорученко створюють глибокий фундамент для подальших краєзнавчих досліджень.

РОЗДІЛ 2. ВІЙСЬКОВІ ПОСЕЛЕННЯ НА КРИВОРІЖЖІ

2.1. Створення військових поселень на Криворіжжі

Для розуміння та попередження таких соціально-політичних катаклізмів, як революції та бунти, а також ефективної боротьби з ними в рамках Російської імперії потрібні були універсальні парадигми безпеки, що ґрунтувалися б на наукових розробках воєнних теоретиків.

В Російській імперії царськими теоретиками військово мистецтво розумілось як первісні форми ведення війни, постулювалась думка про те, що можна виграти війну, як у 1812 році, не вступаючи у великі сутички з ворогом. Розроблялись навіть різні інструкції організації дії партизанських загонів, згідно якої регулярні війська організують на основі своєї диверсійної групи – партизанський загін із числа звичайних мешканців.

Така стратегія була одним із найважчих іспитів російської історії, під час походу Наполеона Бонапарта (1769-1821) на Росію у 1812 р. По суті відступаючи і розгромлені російські війська знищували всю інфраструктуру після відступу. Бездарний відступ все ж таки розпорошив сили Наполеона по величезній території, і російські історики згодом видумали міф про «малу війну», насправді ж партизанські загопи вдало грабували обози, а ось воювати проти військ Наполеона не наважувались.

Тому, ця підтримана ілюзія «переможної стратегії» графом А. Аракчєєвим (1769-1834) – начальником військових поселень повинна була реалізуватись як факт, що солдати, які у мирний час сіють пшеницю, у військовий час – воюють. Як стверджує українська дослідниця Л.М. Філоретова: «Військові поселення в Херсонській губернії почалися двома уланськими дивізіями;

- 1) Українською
- 2) Бузькою,

які знаходилися під командуванням генерал-лейтенанта графа Вітта» [29, с. 218]. За своєю суттю, вони були українськими козацькими дивізіями і

добре проявили себе ще у «малій» війні з Наполеоном Бонапартом у 1812 році, будучи іррегулярним військом.

Вважалось також, що бузькі козаки, які приймали участь у партизанських діях 1812 року, могли організовувати подібні партизанські загони. Командир такого загону, що зміцнив свою невеличку кінну групу ополченцями і посадив їх на коней (оскільки піхотою проти кінноти та артилерії не повоюєш) – міг з таким загonom пройтись по тилам ворога, наводячи паніку і розгромити обози та склади, що і відбувалось у 1812 році.

Протидіяти цим діям бузьких козаків, які це робили в 1812 році дуже важко. Для подібних контрпартизанських дій, що передбачають спеціальні операції проти таких кінних партій – потрібно проводити оперативні заходи, згідно яких виділяються війська на чолі з вмілими та ініціативним командирами для боротьби з козаками, при цьому застосовуються масово проти партизанської мобільності: спеціальні антипартизанські загони з різними технічними засобами.

Ідею створення військових поселень на основі бузьких козаків, оскільки саме з них починались експерименти з поселенцями так характеризує відома українська дослідниця В.Л. Цубенко, що зазначає: «2 квітня 1817 року Олександр I наказав херсонському військовому губернатору графові О.Ф. Ланжерону передати Бузьке козацьке військо начальнику Української уланської дивізії І.О. Вітту» [42, с. 218].

Бузьке козацьке військо не бажало вступати у військове поселення і ставати уланами і відповіло на спроби повстанням. Проте як зазначає український дослідник Чорний О.В.: «Придушивши повстання бузьких козаків, над активними його учасниками було проведено суд. Всього у справі проходило більше 200 козаків. За даними І. О. Хіоні (радянського історика) засуджено було 98 осіб, з них 64 – до смертної кари. Пізніше вирок було пом'якшено, всі отримали покарання шпівцрутеном і ймовірно були вислані за межі Херсонської губернії або відправлені на Кавказ» [32, с. 180-181].

6 грудня 1828 року імператор Микола I (1796-1855) підписав наказ за № 2497: «Именной указ, данный министру финансов об исключении из казенных именных, назначенных в состав Военного поселения, некоторых селений, находящихся в Херсонской губернии», в якому зазначалось, що в склад військових поселень, які знаходились у округа Бузької уланської дивізії включається селище Кривий Ріг, який на той час мав статус казенної (державної) слободи. Командувачем Бузької уланської дивізії був Селехов Егор (Георгій) Герасимович (1770-1834) – генерал-майор [9].

Згідно «Статистическому атласу 4-х последних округов Новороссийского и 5-ти округов Киевского и Подольского военных поселений. За 1840 год». У військовому поселенні Кривий Ріг (9-й округ Новоросійського поселення) нараховувалось:

I) чоловічої статі: 2 117 осіб. Серед них було:

- 1) Хазяїв (господарств) 1 та 2 розряду було 501,
- 2) не господарів – 222,
- 3) дітей військових поселенців (чоловічого полу) – 985,
- 4) не поселених нижчих чинів – 8,
- 5) не придатних до військової служби (шпитальних) – 31,
- 6) інвалідів, що перебувають на службі – 40,
- 7) інвалідів, що не перебувають на службі – 3,
- 8) кантоністів:
  - А) старшого віку (15–17 років) – 0,
  - Б) середнього – 0,
  - В) молодшого – 10,

II) жіночої статі: 1 650 осіб [17].

Життя у військових поселеннях було досить важким. Чоловіки, що були придатні до військової служби (від 18 до 45 років), ділилися на 2 категорії

- 1) Господарів, тобто нижніх чинів (солдат), що мали:

- а) власне господарство,
- б) були одружені,
- в) не порушували закони Російської імперії та воїнський устав,
- 2) не господарів – інших чоловіків, що були не придатні до військової служби [20].

Також у Кривому Розі згідно атласу збудовано за рахунок казни такі будівлі:

- 1) Лазня при Новобузькому військовому напівшпиталі,
- 2) Запасний хлібний магазин,
- 3) Будинок для хворих,
- 4) Будинок для аптеки з лабораторією,
- 5) Будинок для шпитальних речей,
- 6) Клуня,
- 7) Церков – 1,
- 8) Будинків – 545,
- 9) Млинів було 2 види:
  - а) повітряних – 30,
  - б) водяних – 2 [17].

У господарствах військового поселення Кривий Ріг, також нараховувалося кількість різної худоби:

- 1) Коней – 103,
- 2) Волів – 1282,
- 3) Не працездатного (скоту) – 1232,
- 4) Овець – 4490 [17].

Військово-статистичний опис 1849 року подає такі дані розвитку військового поселення Кривий Ріг: поселень всього 596. Виділялись:

- 1) Службового призначення і особистого проживання:
  - 1) Будинок для полкового командира зі службами (мабуть ад'ютантами),
  - 2) 8 будинків для проживання офіцерів,

3) 2 будинки для хворих,

II) Будівлі господарського призначення та об'єкти інфраструктури:

1) 2 майстерні,

2) 6 взводних конюшень, 2 з них кам'яні,

3) хлібний магазин,

4) гребля кам'яна при впадінні річки Саксагані в річку Інгулець [2, с. 66].

Таким чином, досвід організації військових поселень виявила суть провальної ідеї: військові поселенці були не здатні поєднувати військову та сільськогосподарську службу. Селянсько-козацькі повстання Бузького війська були лише це підтвердження провалу аракчеєвської теорії війни як народної, партизанської.

2.2. Ліквідація військових поселень на Криворіжжі

Будь-яке явище має свій першопочаток і свій логічний кінець. Військове поселення як соціокультурний феномен виникло у першій половині XIX ст. – штучно створений, абсолютно фантазмагоричний проект, що був запроваджений військовими, які виділяли окремі загони солдат, загоняючи «москалів» в козацькі селища, перетворюючи їх на господарські одиниці.

Згубна концепція створення військових поселень і перетворення вільнолюбивих козаків у «солдатів-пахарів», нерозуміння того, що повстання може виникнути завдяки невдоволенню бідного, сміливого люду своїм станом, що саме козаки були спроможні утворювати революції, призвела до хибного розуміння, що воєнна перемога може бути досягнена тільки збройним шляхом. Результатом такої стратегії стала позірна програна Кримська війна 1853-1856 рр.

Згідно даних О. Мельника, на 1852 рік у військовому поселенні Кривий Ріг вже було:

I) Будинків службового призначення і особистого проживання:

- 1) 12 будинків для офіцерів,
- 2) 91 будинок для нижчих чинів (солдат).
- 3) трубнічеська школа.

II) будівлі господарського призначення та об'єкти інфраструктури:

- 1) швацька,
- 2) кузня,
- 3) столярна,
- 4) малярна,
- 5) слюсарна майстерні,
- б) баня,
- 7) 8 взводних конюшень зі складами при них,
- 8) полковий манеж,
- 9) лавки,
- 10) сарай для гармат,
- 11) магазин. [24].

У наказі № 27149 царя Миколи I, можна знайти підтримку такої масштабної акції з боку російського імперського уряду: «Именное распоряжение управляющего военным министерством с уведомлением генерал-инспектора резервной кавалери». (Про прийняття казенних станиць до 9-го округу Новоросійського військового поселення: про включення станиць Лозуватка, Костромкаа та Вошової до складу 9-го округу Новоросійського і про утворення в цьому окрузі поселень) [9, с. 168].

Як зазначає відомий криворізький краєзнавець та археолог О.Мельник, під кінець існування військового поселення в 1856 році у Кривому Розі проживало:

- I) чоловічої статі: 1 621 осіб. Серед них було:
  - 1) Хазяїв (господарств) було 63,
  - 2) помічників (господарств) – 305,
  - 3) кантоністів:
    - А) старшого віку (15–17 років) – 75,

- Б) середнього – 198,
- В) молодшого – 494,
- 4) військовослужбовців регулярної армії – 41,
- 5) військових інвалідів і пенсіонерів – 425.
- П) жіночої статі: 1 591 осіб [24, с.199].

Цікавим моментом, є те, що майже третина чоловічої статі військового поселення Кривий Ріг є інвалідами, що тільки підтверджує гіпотезу Довгорученка С.М. про можливий вибух боєприпасів, що зберігались під час військової служби військових поселенців у Кривому Розі і причину можливого зруйнування кам'яної церкви.

Українська дослідниця В.Л. Цубенко подає такі дані по військовому поселенню Кривий Ріг по завершенню існування:

«Поселень всього 556. Виділялось:

I) Службового призначення і особистого проживання:

- 1) Будинок штабу 5 кінно-артилерійської бригади,
- 2) 26 державних будівель,
- 3) 1 дерев'яна церква,

II) будівлі господарського призначення та об'єкти інфраструктури:

- 1) 6 економічних (господарчих) будівель» [43, с. 213].

З 1857 року почалась ліквідація військових поселень, а з січня 1858 року селище Кривий Ріг відійшло до системи Херсонських південних поселень, які проіснували до 1866 року за виключенням Кривого Рогу, яке у кінці 1860 року стало містечком [42, с.90]

У господарствах нараховувалося:

- 1) коней – 91,
- 2) волів – 944,
- 3) великої рогатої худоби – 610,
- 4) овець – 1 318,
- 5) поселенських будинків – 634,
- 6) вітряків і млинів – 22.

Командиром 3-го ескадрону був штаб-ротмістр Бутенко, командиром полку – майор Міроніц.

Як зазначає українська дослідниця О.Бачинська: «Можливість перетворення на військових поселенців викликало опір і в інших козацьких військах, навіть своїми чутками. Так, Військове правління Дунайського війська під час Кримської війни 1853-1856 рр. почало підготовку до евакуації козаків за Буг. Проект переселення дунайських козаків передбачав оселити їх у 1-8 округах (усього 12 округів) Новоросійського військового поселення» [18, с. 213].

Більше того, плани російського керівництва могли бути більш провальними. Як зазначає українська дослідниця О.Бачинська: «Командування тримало в таємниці такий намір. Причину цього досить чітко сформулював наказний отаман Дунайського війська І.Є.Гангардт. У бесіді з головнокомандуючим Південної армії М.Д. Горчаковим він зазначив, що “козаки жахаються і самої назви військового поселення; якщо б вони уявили, що їх намагаються повернути в регулярне військо – вони б усі повтікали. – Куди? За Дунай!” [18, с. 213].

Таким чином, план російського керівництва по виконанню необхідності формування військових поселенців. Які під час війни повинні здійснювати регулярні сплановані напади на операційний базис війни (тобто різні місця всього театру військових дій) спеціальними мобільними загонами, які розвідувально-диверсійними діями знесилять ворога (як це трапилося з армією Наполеона у 1812 році) провалився, це показали події Кримської війни.

Висновки до II розділу

Таким чином, при вирішенні поставленого нами завдань проаналізований процес перетворення Бузького козацького війська на Бузьку уланську дивізію, що супроводжувався збройними виступами козаків, які не

хотіли участі «кріпаків-пахарів зі зброєю» показав всю згубність російського керівництва яке просто хотіло знищити українське волелюбне козацтво.

Також в процесі нашого аналізу про розширення територій та земель військових поселень, вдалось виявити, що процес, який перетворював військових слобожан на кріпаків-солдат, закріплених за певною територією знизив темпи росту поселень на Криворіжжі.

РОЗДІЛ 3 ДОСЛІДНИЦЬКА РОБОТА ЩОДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ НА У ШКІЛЬНІЙ ІСТОРИЧНІЙ ОСВІТІ

3.1 Вивчення історії військових поселень в шкільному курсі історії.

Вивчення історії військових поселень на Криворіжжі є важливим етапом в ознайомленні учнів з історією регіону. Ця тема дозволяє розкрити такі важливі питання, як:

- 1) Роль і місце Криворіжжя в історії Російської імперії
- 2) Соціально-економічний розвиток регіону в ХІХ столітті
- 3) Боротьба українського народу за свої права і свободи.

При викладанні цієї теми необхідно використовувати різноманітні методи і прийоми, які дозволять зробити урок цікавим і пізнавальним.

Одним із найчастіше використаних є метод «Розповідь вчителя». Це традиційний метод, який дозволяє вчителю донести до учнів основні факти та дати їм загальне уявлення про події які розглядаються [21].

Так наприклад комбінований урок на тему «Військові поселення на Криворіжжі», повинен мати наступну мету:

- 1) розширити знання про історію військових поселень на Криворіжжі;
- 2) розвивати критичне мислення та навички досліджень наукового, краєзнавчого характеру;
- 3) виховувати патріотизм та любов до рідного краю.

Обладнання, яке потрібно використати під час уроку:

- 1) карта України,
- 2) фотографії та ілюстрації військових поселень на Криворіжжі,
- 3) документи про військові поселення.

Хід уроку повинен включати актуалізацію опорних знань.

Спочатку проводиться бесіда з учнями про історію створення військових поселень на Криворіжжі. Вивчення нового матеріалу починається з розповіді вчителя про особливості впровадження військових поселень на Криворіжжі. Вчитель розповідає, що в першій чверті ХІХ ст. в Російській

імперії було розпочато впровадження військових поселень в Україні. Метою цієї реформи було зміцнення військової могутності імперії за рахунок створення нової системи комплектування армії.

Військові поселення були створені в різних регіонах Російської імперії, в тому числі і на Криворіжжі. Перші військові поселення на Криворіжжі були створені в 1828 році. Вони розташовувалися в районі сучасного міста Кривий Ріг, селища міського типу Широке.

Військові поселення на Криворіжжі були створені на землях, які раніше належали 9-ому кавалерійському округу. На цих землях проживали козаки і селяни. Військові поселення були створені на цих землях без згоди їхніх жителів.

Далі учні працюють з документами про військові поселення на Криворіжжі. Вони знайомляться з умовами життя в військових поселеннях, з організацією військової служби в них.

Можна запропонувати учням наступні завдання:

1. Які були цілі створення військових поселень на Криворіжжі?
2. Які були умови життя в військових поселеннях на Криворіжжі?
3. Яку роль відігравали військові поселення на Криворіжжі в розвитку регіону?

Звичайно, що важливим етапом уроку є підведення висновків, а саме, військові поселення на Криворіжжі були важливим етапом в історії регіону. Однак вони не сприяли розвитку промисловості і сільського господарства на Криворіжжі. Умови життя в військових поселеннях були важкими, і це призвело до скасування їх після реформ імператора Олександра II в 1857 році.

Отже, у ході розповіді вчителя учні можуть задавати запитання. Вчитель відповідає на запитання, пояснює незрозумілі моменти.

Наочні посібники є важливим елементом навчання історії. Вони дозволяють учням краще зрозуміти події, які вивчаються, і відчутти їхній дух.

Наочні засоби навчання з історії під час проведення уроків про військові поселення на Криворіжжі є важливим інструментом для засвоєння учнями історичного матеріалу. Вони допомагають візуалізувати історичні події та явища, що робить їх більш зрозумілими та цікавими для учнів [21].

Ось деякі приклади наочних засобів навчання, які можна використовувати під час проведення уроків про військові поселення на Криворіжжі:

- 1) Фотографії та ілюстрації з історії Бузького козацького війська дозволяють учням побачити, як виглядали військові поселення на Криворіжжі, як жили і працювали військові поселенці [Додатки А, Б, В, Г].
- 2) Карти та схеми з історії Бузької уланської дивізії допомагають учням зрозуміти розташування військових поселень на Криворіжжі, а також їхню структуру і організацію.
- 3) Документальні фільми та відео з історії України дозволяють учням побачити історичні події та явища вживу.
- 4) Музейні експонати з історії рідного краю дозволяють учням побачити справжні історичні артефакти, пов'язані з військовими поселеннями на Криворіжжі.

Використання наочних засобів навчання під час проведення уроків про військові поселення на Криворіжжі допоможе учням краще зрозуміти історичний матеріал і зробити уроки більш цікавими та пізнавальними [22].

Дуже актуальним прийомом у шкільній практиці є рольова гра – це метод навчання, який дозволяє учням дізнатися про історичні події, що відбувались в історії України та відчувати і реконструювати ці явища зсередини, на власному досвіді. Цей метод допомагає учням краще зрозуміти мотиви дій історичних діячів, а також відчувати атмосферу минулої епохи.

Ось деякі приклади рольових ігор, які можна використовувати під час вивчення теми "Військові поселення на Криворіжжі":

Рольова гра "Життя в військовому поселенні". Учні можуть розділитися на групи, кожна з яких представлятиме певну соціальну групу в військовому поселенні:

I група:

- 1) офіцери,
- 2) купці,
- 3) державні чиновники.

4) II група:

- 5) Солдати
- 6) Селяни

Учні в ході заняття повинні обговорити, як жили і працювали люди цієї соціальної групи, а потім провести рольову гру, відтворюючи життя в військовому поселенні.

Рольова гра "Селянський виступ проти військових поселень". Учні можуть розділитися на групи, кожна з яких представлятиме певну соціальну групу, яка брала участь у селянському виступі проти військових поселень:

I група, що представляла панівну верхівку:

- 1) царська верхівка,
- 2) урядові війська,

II група, що представляє демократичну опозицію:

- 1) селяни,
- 2) козаки.

Учні повинні обговорити мотиви виступу, а потім провести рольову гру, відтворюючи події селянських виступів.

Рольова гра "Обговорення реформи військових поселень". Учні можуть розділитися на групи, кожна з яких представлятиме певну соціальну групу, яка була зацікавлена в реформі військових поселень:

I група, що представляла панівну верхівку:

- 3) представники уряду,
- 4) військові,

II група, що представляє демократичну опозицію:

- 3) селяни,
- 4) інтелігенція «народники».

Учні повинні обговорити плюси і мінуси реформи, а потім провести рольову гру, відтворюючи дискусію про реформу.

Перед проведенням рольової гри необхідно провести підготовчу роботу. Учням необхідно ознайомитися з історичним матеріалом, який буде відтворюватися в рольовій грі. Рольову гру необхідно ретельно спланувати. Потрібно визначити, які ролі будуть виконувати учні, які завдання вони повинні будуть виконати [31].

Під час проведення рольової гри на історичну тематику необхідно забезпечити серед учнів атмосферу довіри і безпеки. Учні повинні відчувати себе комфортно, щоб вони могли відкрито висловлювати свої думки і почуття. В цьому і є дух історичної реконструкції.

Використання методу рольова гра під час вивчення теми "Військові поселення на Криворіжжі" допоможе учням краще зрозуміти історичні події та явища, що відбувались в нашому регіоні, а також розвинути такі навички:

- 1) критичне мислення,
- 2) комунікація,
- 3) співпраця.

Вважаємо, що в нашій роботі доречним є метод навчальних проєктів. Методисти відповідно до виду діяльності, розрізняють такі типи навчальних проєктів:

- 1) дослідницькі,
- 2) практично-орієнтовані,
- 3) інформаційно-пошукові,
- 4) рольово-ігрові,
- 5) творчі,
- 6) навчально-пізнавальні,
- 7) соціальні.

З огляду на мету формування активної громадянської позиції учнівської молоді доцільно застосовувати соціальні проекти з історії України, які дають змогу учням:

- 1) набути певного соціального досвіду,
- 2) громадянської активності,
- 3) удосконалити навички соціальної взаємодії.

Саме у ході таких заходів, здійснюється навчання через дію, яке реалізується завдяки активному навчанню, роботі в команді, інтерактивним методам тощо, що значно покращують сприйняття учнями матеріалу [28].

Для можливого аналізу стану знань учнів про історію військових поселень на Криворіжжі можна поставити наступні запитання:

1. Що таке військове поселення по суті?
2. Коли і з яких причин почали вводити військові поселення?
3. Яку, на вашу думку, роль відіграли регулярні армії і партизанські рухи в різних країнах?
4. Які форми партизанської боротьби українського козацтва, Ви знаєте?
5. Які військові операції? З чим ім'ям вони пов'язані?

Використання методу проектів у шкільній історичній освіті, зокрема при вивченні теми військових поселень на Криворіжжі, дозволяє учням самостійно дослідити процеси які відбувалися у той історичний період.

- 1) Учні вибирають тему для проекту,
- 2) складають план роботи.
- 3) Потім вони збирають матеріали,
- 4) проводять дослідження і
- 5) готують презентацію або реферат.

На уроці учні презентують свої проекти. Вчитель веде бесіду з учнями, ставить запитання, підводить підсумки.

Останнім часом все більш популярними стають методи, які дозволяють учням не просто засвоїти інформацію, а й розвинути критичне мислення та вміння аналізувати та робити висновки. До таких методів відносяться:

- 1) створення проблемних ситуацій, які спонукають учнів до самостійного пошуку інформації та вирішення проблем;
- 2) ситуативні завдання, що вимагають від учнів застосування знань у конкретній ситуації;
- 3) інтерактивні методи навчання дозволяють учням активно взаємодіяти один з одним і вчителем.

Вибір методів викладання залежить від таких факторів, як вік учнів, рівень їхньої підготовки, тема уроку та особисті переконання вчителя.

Вся робота з підготовки до проведення уроку повинна мати творчий характер. Як змінюються програми та підручники (особливо сьогодні), так має швидко змінюватись підхід вчителя до відбору методів та прийомів проведення уроку. Читаючи сучасну методичну літературу, вчитель історії повинен творчо її проаналізувати та використати тільки те, що дійсно буде сприяти підвищенню ефективності навчального процесу.

Важливим елементом в роботі вчителя є самооцінка та аналіз власної педагогічної діяльності. Це необхідно для того, щоб з'ясувати причини суперечностей між педагогічними цілями та засобами, цілями та результатами, умовами та можливостями їх досягнення. Вчитель може провести аналіз своєї роботи за такими параметрами:

1. Потрібно визначити, яких успіхів досягли учні в засвоєнні знань, вмінь та навичок.
2. Що не влаштовує в їх досягненнях (різний показник засвоєння тем, недостатня повнота історичних знань, недостатня самостійність учнів).
3. Потрібно виявити причини слабких знань учнів (недостатній професійний та педагогічний рівень викладання або відсутність зацікавленості предметом).

4. Проаналізувати свою педагогічну поведінку (уміння знати, розуміти та доброзичливо ставитись до учнів; яка культура мови, наскільки цікаво, захоплююче, емоційно проведено урок, який голос, жести, міміка та переміщення по класу; яка манера слухати відповідь, задавати питання, робити зауваження). Тут немає дрібниць і все залежить від загальної культури вчителя.

5. Потрібно звернути увагу і на зовнішній вигляд. Стосовно цього питання немає ніяких спеціальних вимог. Проте це повинна бути зовнішність охайної сучасної людини, не далекої від моди, але й не сліпо підвладної її «крику».

3.2 Методика викладання теми історії військових поселень на Криворіжжі в шкільному курсі історії

Тема: Військові поселення на Криворіжжі

Мета :

- **навчальна:** ознайомити учнів з причинами, основними етапами та результатами впровадження військових поселень на Криворіжжі;
- **розвивальна:** вдосконалювати вміння встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, оцінювати діяльність історичної особи.
- **виховна:** виховувати в учнів інтерес і повагу до історичного минулого людства.

Форма проведення: Квест

Учасники: Учні 8 класу

Матеріали:

- Роздатковий матеріал для учнів
- Карта Криворіжжя
- Фотографії військових поселень на Криворіжжі
- Музичні твори українського фольклору

Хід заходу:

1. Вступ

Вчитель: Доброго дня, шановні учні! Сьогодні ми з вами проведемо квест, присвячений темі "Військові поселення на Криворіжжі".

2. Ознайомлення з темою

Вчитель: Військові поселення - це система організації військової служби, при якій селяни і козаки були зобов'язані виконувати військову службу замість сплати податків. Військові поселення були створені в Російській імперії.

Військові поселення на Криворіжжі були схожі на інші військові поселення Російської імперії. Вони були поділені на 4 розряди:

1) У першому розряді перебували найбільш боєздатні поселення. У них проживали солдати і офіцери,

2) У другому розряді перебували поселення, в яких проживали солдати і їхні сім'ї.

3) У третьому розряді перебували поселення, в яких проживали селяни, які були зобов'язані виконувати військову службу.

4) У четвертому розряді перебували поселення, в яких проживали селяни, які були зобов'язані виконувати господарські роботи.

Умови життя в військових поселеннях на Криворіжжі були важкими. Солдати і селяни були зобов'язані виконувати військову службу і господарські роботи. Вони не мали права покидати поселення без дозволу начальства.

Військові поселення на Криворіжжі проіснували до 1857 року. Вони були скасовані в результаті реформи Олександра II

Військові поселенці були зобов'язані носити військову форму, виконувати військові вправи і брати участь у бойових діях. Вони також повинні були займатися землеробством і ремеслами.

3. Робота з історичним документом:

«У місцях військових поселень усі жителі зараховувалися до поселян. Вони звільнялися від усіх державних податей і повинностей, рекрутських

наборів. Натомість зобов'язані були нести військову службу, комплектувати зі свого середовища полки й утримувати їх власним коштом.

З 7-річного віку дітей зараховували в кантоністи, а з 18 років у військові частини, де вони були до 45 років, а потім переходили на нестройову військову службу» (Ковалева О. Ф, Чистов В. П. Очерки истории культуры Южного Прибужья: (от истоков до нач. XX века): [монография]: [в 3 кн.]. Кн. 1: Из прошлого культурной жизни на Николаевщине. Николаев, 2000). 252 с.).

Робота в групах

Учні поділяються на три групи.

Перша група:

– Опрацьовує історичні джерела про історію створення військових поселень на Криворіжжі

– Визначає причини створення військових поселень

Друга група:

– Опрацьовує історичні джерела про життя в військових поселеннях на Криворіжжі

– Розповідає про умови життя військових поселенців

Третя група:

– Опрацьовує історичні джерела про роль військових поселень у розвитку Криворіжжя

– Розповідає про наслідки реформи військових поселень

4. Презентація результатів роботи

Кожна група презентує результати своєї роботи.

5. Рольова гра

Учні діляться на ролі:

– Солдат

– Офіцер

– Селянин

– Купець

Учні проводять рольову гру, відтворюючи життя в військовому поселенні.

6. Підсумок

Вчитель: Що ж, наш квест підійшов до кінця. Давайте підіб'ємо підсумки.

- Які причини створення військових поселень?
- Які умови життя були у військових поселенців?
- Які наслідки реформи військових поселень?

Учні відповідають на запитання вчителя.

Вчитель: Військові поселення - це складний і неоднозначний період в історії Криворіжжя. Вони мали як позитивні, так і негативні наслідки.

Нехай наша пам'ять про цей період буде шанобливою, а уроки історії - повчальними.

7. Заклучна частина

Учитель: На завершення нашого заходу давайте послухаємо пісню українського фольклору.

Учні слухають пісню українського фольклору

Висновки до III розділу

Отже. в процесі методичного розгляду проблеми викладання у шкільному курсі історії – організації та створення військових поселень на Криворіжжі ми прийшли до висновку, що цей вид навчальної діяльності потрібен викладатись як позакласний захід-квест у сучасній школі.

Аналіз методичного досвіду вчителів показує дуже різноманітне застосування великої кількості методичних прийомів:

- 1) Квести,
- 2) краєзнавчі наукові дослідження,
- 3) рольові ігри
- 4) історичні реконструкції.

Проаналізувавши дидактичні умови використання проблеми історії військових поселень на Криворіжжі на уроках історії, можна зробити висновок, що найбільш дієвим методом при роботі учнів, є науковий дослідницький проект.

Висновки

В ході написання нашого магістерського дослідження: була досягнута мета кваліфікаційної роботи, що полягала у тому, щоб на основі опрацювання джерел і літератури визначена методика вивчення теми історії військових поселень на Криворіжжі в шкільному курсі історії за допомогою навчального проекту.

Також було вирішено низку дослідницьких завдань:

I) Охарактеризовано теоретичні засади дослідження проблеми військових поселень на Криворіжжі: в процесі нашої роботи були досліджені джерела, які дозволили нам поступово розібратись з надзвичайно важливими аспектами історії військових поселень на Криворіжжі.

При аналізі джерел з історії військових поселень на Криворіжжі, ми виявили, що до джерелознавчих засад дослідження проблеми військових поселень на Криворіжжі відносяться такі джерела,

- а) архівні документи, які містять інформацію про організацію, функціонування та соціальний розвиток військових поселень на Криворіжжі; архівні документи з фонду ДАОО,
- б) статистичні описи військових поселень,
- в) накази по військам, за якими можна простежити біографії головних історичних діячів та інших осіб,
- г) повне зібрання законів Російської імперії (ПСЗРИ). В яких можна знайти правовий аспект ганебної політики царату стосовно вільного українського козацтва та перетворення його у військових поселян.

II) Історіографія військових поселень на Криворіжжі представлена такими роботами:

- 1) Сучасними працями, що відносяться до проблеми військових поселень на Україні: О.Б. Бачинської, Ковалевої О. Ф. та Чистова В. П., О. Паталахи, Л.М. Філоретової, О. В. Чорного, В.Л. Цубенко, що є гранд-

нарративним середовищем і базовим фундаментом для вивчення історії військових поселень на Криворіжжі.

2) Праці, що стосуються історії військових поселень саме Кривого Рогу представлені розвідками; О. О. Мельника та С.М. Довгорученко які формують уявлення про життя нашого регіону в цей період серед краєзнавчих досліджень.

III) Наступним завданням у даній роботі було дослідження створення військових поселень на Криворіжжі.

В процесі вирішення цього завдання було виявлено, що створення військових поселень на Криворіжжі було пов'язано з реформою російської армії, яку проводив у 1820-х роках російський імператор Олександр I.

Метою реформи було зміцнення військової могутності Російської імперії та створення мобільної та ефективної армії, яка могла б протистояти зовнішнім загрозам. Відповідно до неї партизанська війна є керованим явищем з боку регулярної армії, що має на меті шляхом розвідувально-диверсійних дій повністю паралізувати операційний базис армії супротивника і унеможливити подальше успішне ведення війни ворогом

Військові поселення були створені на території всієї Російської імперії, зокрема й на Криворіжжі. Перші військові поселення на Криворіжжі були створені в 1828 році. До них були зараховані солдати Бузького козацького полку. Військові поселення на Криворіжжі були негативним явищем і стали важким тягарем для місцевого населення.

IV). При вирішенні останнього завдання нашого дослідження ми зрозуміли, що тема історії військових поселень на Криворіжжі є важливою для вивчення в шкільному курсі історії. Вона дозволяє ознайомити учнів з такими важливими темами, як:

- 1) історія Російської імперії в XIX столітті;
- 2) історія Криворіжжя;
- 3) становище селян та козаків в Російській імперії в XIX столітті
- 4) вплив військових поселень на розвиток Криворіжжя.

Для успішного вивчення цієї теми в шкільному курсі історії необхідно використовувати такі методи та прийоми:

- 1) як розповідь викладача,
- 2) запитання та відповіді,
- 3) робота з історичними документами,
- 4) використання історичних карт, віртуальні подорожі та ігрові методи навчання.

Вирішивши поставлені завдання нашого дослідження було досягнуто мети, а саме, на основі опрацювання джерел і літератури ми визначили методику вивчення теми історії військових поселень на Криворіжжі в шкільному курсі історії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Відомості про склад Херсонського військового поселення за атласом округів 1831 року. Режим доступу: <https://library.kr.ua/wp-content/elib/pyvovar/mscripts/mscript3.pdf>
2. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Т. 11. Часть 1. Херсонская губерния. Санкт-Петербург, 1848. 341 с.
3. Высочайшие приказы о чинах военных генварской трети 1833 года. Санкт-Петербург. 1833. 870 с.
4. Высочайшие приказы по военному ведомству о чинах военных. Санкт-Петербург. 1835.
5. Высочайшие приказы по военному ведомству о чинах военных. Санкт-Петербург. 1837.
6. Именной указ, объявленный в приказе Начальником Главного Штаба. Об именовании Украинской казачей дивизии Украинскою уланскою. **Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое.** Том 33. Санкт-Петербург, 1830. 1178 с. С. 1037.
7. Именной указ, Данный Начальнику Главного Штаба. О разделении остальных двух полков Украинской уланской дивизии на четыре. **Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое.** Том 34. Санкт-Петербург, 1830. 959 с. С. 953.
8. Именной указ, Данный Начальнику Главного Штаба. О формировании Бугской уланской дивизии. **Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе.** Том 34. Санкт-Петербург, 1830. 959 с. С. 100-101.
9. Именной указ, данный министру финансов об исключении из казенных именных, назначенных в состав Военного поселения, некоторых селений, находящихся в Херсонской губернии. Полное собрание

- законов Российской империи. Собрание второе. Том III. Санкт-Петербург, 1830. № 2497. 1093 с. С. 167-169.
10. Именной указ, объявленный Инспектору резервной кавалерии Управляющим Военным министерством. О присоединении к 9 округу Новороссийского военного поселения казенных селений: Лозоватки, Костромского, Вшивого, с переименованием сего последнего в Покровское, и образовании при этом округе волости. **Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе.** Том 28. Часть 1. Санкт-Петербург, 1854. 523 с. С. 167-169.
11. Образование Департамента военных поселений. Санкт-Петербург, 1843. 67 с.
12. Отчет по военным поселениям за 1822 г. Санкт-Петербург, 1823.
13. Отчет по военным поселениям за 1826 г. Санкт-Петербург, 1827.
14. Проект учреждения о военном поселении регулярной кавалерии. Ч. 1-3. Санкт-Петербург, 1817-1822.
15. Проект учреждения о военном поселении пехоты. Ч. 1-3. Санкт-Петербург, 1817.
16. Положение о военном поселении регулярной кавалерии. Санкт-Петербург, 1827.
17. Статистический атлас 4-х последних округов Новороссийского и 5-ти округов Киевского и Подольского военных поселений. За 1840 год. 1840. 66 с.

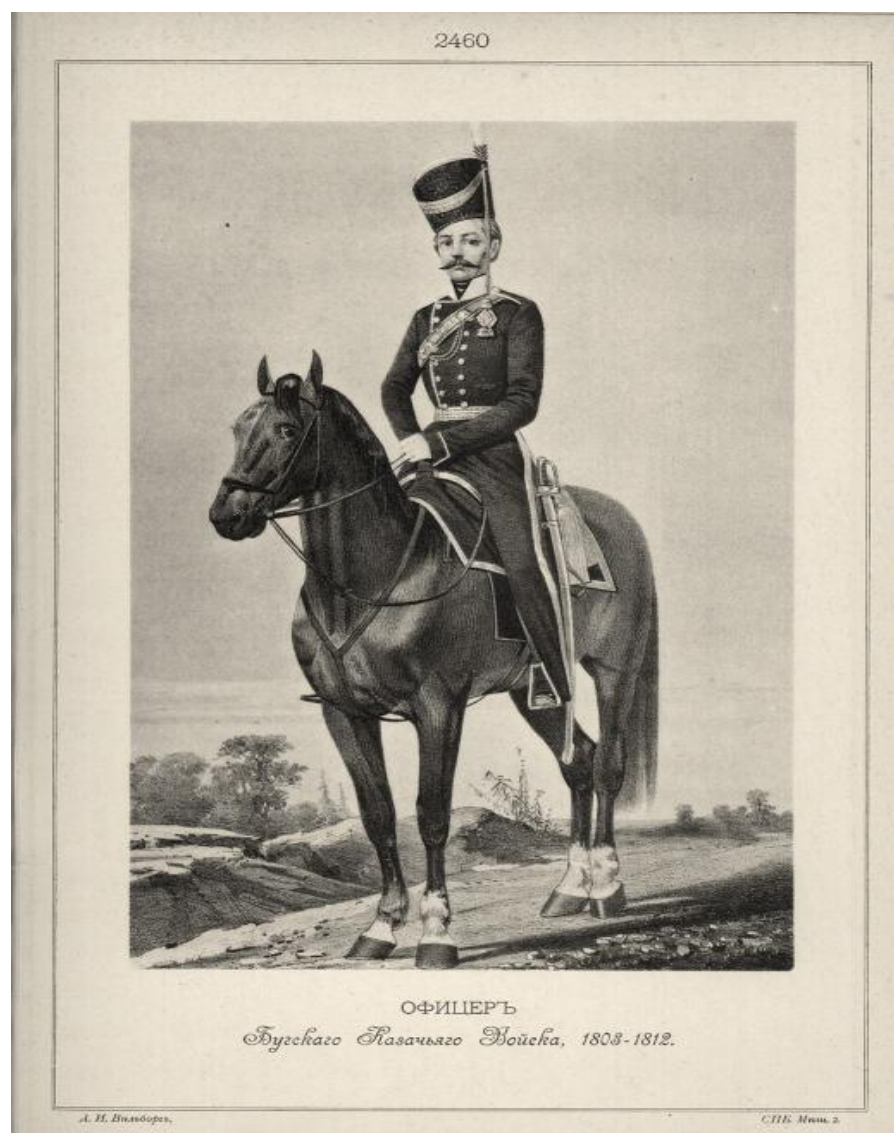
Література

18. Бачинська О.Б. Козацтво в «післякозацьку добу» української історії (кінець XVIII-XIX ст.). Одеса, 2009. 256 с.
19. Довгорученко С.М. Бузьке козацьке військо на Криворіжжі (на матеріалах Криворізького міського історико-краєзнавчого музею): кваліфікаційна робота. Кривий Ріг, 2022. 65 с.

- 20.Ковалева О. Ф., Чистов В. П. Очерки истории культуры Южного Прибужья: (от истоков до нач. XX века): [монография]: [в 3 кн.]. Кн. 1: Из прошлого культурной жизни на Николаевщине. Николаев, 2000. 252 с. Режим доступа: eglibrary.mk.ua/index.php/elektronna-biblioteka-mistsevikh-vidan/elektronna-biblioteka-mistsevikh-vidan-v-tekstovomu-formati/5-suchasni-vidannya-mistsevikh-avtoriv/4-kovaleva-ofchistov-vp-ocherki-istorii-kultury-yuzhnogo-pribuzhya-ot-istokov-do-nach-khkh-veka-tekst-monografiyav-3-kn-fedorovna-chistov-vadim-pavlovich-kovaleva-odes-gos-un-t-im-ii-mechnikova-nikolaev-ucheb-nauch-tsentr-nikolaev-tetra-2000-kn2-literat
- 21.Курилів В. Методика викладання історії: Навчальний посібник. Львів, Торонто: Світ, 2003. 248 с.
- 22.Левітас Ф. Л., Салата О. О. Методика викладання історії. Посібник учителя. Харків, 2006. 96 с.
- 23.Мельник О.О., Балабанов С.В. Військове поселення. **Історична енциклопедія Криворіжжя. Т.1.** Кривий Ріг: Видавничий дім, 2009. 704 с. С. 198-199.
- 24.Мельник О.О., Балабанов С.В. Військове поселення Кривий Ріг. **Історична енциклопедія Криворіжжя. Т.1.** Кривий Ріг: Видавничий дім, 2009. 704 с. С.199.
- 25.Мельник О.О., Балабанов С.В. Військова слобода Кривий Ріг. **Історична енциклопедія Криворіжжя. Т.1.** Кривий Ріг: Видавничий дім, 2009. 704 с. С. 197-198.
- 26.Панафідін І.О. Військове поселення Кривий Ріг (1828-1857) та його вплив на становлення міста. **Матеріали Четвертих Історико-краєзнавчих читань «Криворіжжя: погляд у минуле...».** Кривий Ріг, 2018. 108 с. С. 5-8.
- 27.Паталах О. Станиці над Бугом. Історія Бузького козацького війська 1769- 1817 рр. Київ. 2019. 348 с.

- 28.Фідря О. Методологія історії і тенденції розвитку шкільної історичної освіти. **Історія в школах України**. 1999. № 5. С. 2-7.
- 29.Філоретова Л.М. Заснування системи військових поселень на півдні України. **Наукові записки. Історичні науки**. С. 215-220.
- 30.Хейлик Л. Організація словникової роботи на уроках історії. **Історія в школах України**. 1998. №3. С.43-44.
31. Чадаєва К. Ю. Методичні рекомендації щодо викладання та вивчення історичних дисциплін із застосуванням модульно-рейтингової оцінки знань. **Інформаційно-методичний вісник**. 1999. №1. С.169-175.
- 32.Чорний О. В. Повстання Бузького козачого війська 1817 року. **Віче**. 2011. № 28. С. 176 -183.
- 33.Цубенко В.Л. Боротьба Бузького козацького війська проти військових поселень кавалерії (1817-1818) рр. **Історична пам'ять**. 2011. № 1 (25). С. 43-52.
- 34.Цубенко В.Л. Документи з історії військових поселень України. Харків, 2008. 376 с.

Додаток А

Додаток Б

2461

УРЯДНИКЪ
Бугскаго Казачьяго Войска, 1812-1817.

А. И. Вилеборгъ.

СПБ. Мюнх. 2.

Додаток В

Ген. Губаревъ.

Лит. Риз. Рос. Воен. Хроники (В. Думиневъ)

Пис. на Кав. Вирв.

КАЗАКЪ и УРДЖИКЪ
Бухарскаго Казачаго Войска,
 1803-1812.

Додаток Г

РЯДОВЫЙ ОВЕРЬ-ОФИЦЕРЪ
4го Бугскаго Уланскаго полка,
1817 и 1818.